

УДК 94(37)«319-272»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-8>**Поліщук Михайло,**

директор,

Вільшанський українсько-болгарський історичний музей ім. І. Гуржоса

Michal26600@meta.ua

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ПІРРА АЕТА

Мета статті – з опорою на збережену античну джерельну базу комплексно проаналізувати літературну діяльність гегемона Епірського союзу, царя молоссів і Македонії Пірра Аета (319–272 рр. до Хр.). Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. Новизна дослідження полягає у першій спробі в рамках історичної науки проведення комплексного дослідження та аналізу втраченої літературної спадщини Пірра Аета; ґрунтовно проаналізовано використання античними авторами терміна «ὑπομνήματα», визначено його відповідники в українській мові, проаналізовано форму та зміст творів під відповідним титулом. Особлива увага приділена контексту згадки Пірра в трактаті Афінея Механіка.

Висновки. У процесі аналізу джерельної бази ідентифіковано значний літературний спадок Пірра Аета, до якого належать трактати «Тактика», «Облога», а також книга мемуарів, що в еллінській традиції іменувалась «ὑπομνήματα». Визначено, що зафіксовану в джерелах під титулом «ὑπομνήματα» працю слід позиціонувати як повноцінну у формі книги. Встановлено, що така книга носила форму сувою, що вказує на її об'єм, який повинен бути еквівалентним об'єму середньостатистичного сувою того часу. Стосовно вмісту така книга найбільш близька до «commentarii» римського військового та політичного діяча Гая Юлія Цезаря і виконує те ж саме ідеологічне завдання. Виявлено, що характерними особливостями літературного стилю Пірра Аета є стислість та предметність, а також концентрація на вузькій тематиці військового мистецтва. Висловлено припущення, що саме не притаманна античним авторам та не властива античному читачеві предметна вибірковість літературної спадщини та стилю письма Пірра Аета стала причиною її втрати.

Ключові слова: Пірр Епірський, ὑπομνήματα, commentarii, Пам'ятка, мемуари, спогади, книга.

*«Будь-яке джерело не відображає історичної дійсності,
а показує її через призму сприйняття автора».*

Сергій Іванович Шевченко,

історик, викладач Кіровоградського державного
педагогічного університету ім. В. Винниченка

(з курсу лекцій Допоміжних історичних дисциплін)

Серйозне історичне дослідження спирається винятково на джерельну базу, серед якої особливу роль займають першоджерела. Серед першоджерел найважливіші первинні першоджерела, тобто написані учасниками, свідками та/чи сучасниками подій. Від повноти та достовірності останніх, а також правильності їх критики, аналізу та синтезу залежить успіх дослідження. Одну з таких проблем, пов'язану з втратою первинного джерела, покликане розкрити таке дослідження.

Говорячи про первинні джерела найпершим питанням, яке варто вирішити досліднику такої тематики, є питання мемуарів Пірра, які також відомі під титулом «царських списків». Таку назву в російській історіографії їм надав С. Казаров (Казаров С., 2001, с. 74–75). С. Казаров бере назву у лапки, адже це досить умовний переклад відповідного слова. Цю працю прийнято іменувати **βασιλικά υπομνήματα**, що є певною грою слів: походячи від слова «пам'ять, спогад, згадка», такий термін багатозначний і може означати, зокрема, «пам'ятник» у тому числі і могильний, тому слово **ὑπομνήματα** могло вказувати на твір, який зазвичай іменують «Мему-

ари» чи «Спогади», на що резонно вказує Г. Самохіна (Самохіна Г., 2005, с. 118). Дослідниця вважає більш коректним перекладом «записане для пам'яті» чи «пам'ятні записки», що еквівалентне латинському **commentarii**, наводячи паралель стосовно використання такого слова Діодором стосовно «архіву» Александра Великого, в якому містились, окрім офіційних документів, його «примітки чи записи на пам'ять» (Самохіна Г., 2005, с. 118). В більш пізній публікації С. Казаров додає до терміна «царські списки» аналоговий «спогади царя» (Казаров С., 2009, с. 25).

Запропонований Г. Самохіною термін «пам'ятні записи», як і термін С. Казарова «спогади царя», залишають деякі питання та лиш частково відповідають античному розумінні подібного твору. Тотожність грецького **ὑπομνήματα** до латинського **commentarii** є частковою, що буде розкрито далі. Як більш коректного та повного перекладу **ὑπομνήματα** найбільш відповідним є українське слово «пам'ятка». Таке слово також багатозначне і більш повно відповідає у всіх контекстах античному терміну. Це принципове питання варто розглянути детальніше.

Оскільки термін багатозначний, тому потрібно звернутись до античних першоджерел. Говорячи про **ὑπομνήματα**, варто відзначити значну частоту використання цього слова античними авторами¹. Це частковий перелік, складений автором виключно з доступних творів у прозі, уникаючи форми ямбу та гексаметру, і тільки з використанням конкретної форми – **ὑπομνήματα**. Додаючи інші форми (відмінки) з тим же значенням, наприклад **ὑπομνήμασι**, перелік значно розшириться. У всіх випадках таке слово можна перекласти саме як «пам'ятка», проте ця пам'ятка носить різне значення, і перекладати будь-якою сучасною мовою потрібно виключно відповідно до контексту. Декілька подібних прикладів варто розглянути.

Для початку приклад, наведений Г. Самохіною. У відповідному повідомленні Діодора з використанням слова **ὑπομνήματα** (а точніше, форми **ὑπομνήμασι**, за виданням Диндорфа) йдеться, судячи з контексту, про «майбутні царські проекти», яких було багато, і вони вимагали безпрецедентних витрат². Серед них будівництво 1 000 військових кораблів з усією необхідною логістичною базою, дороги вздовж узбережжя Лівії, 6 помпезних храмів, вартістю в 1 500 талантів кожен, усипальні Філіппу II, відповідної за розміром до найбільшої з єгипетських пірамід, та масова політика переселення і асиміляції для створення сімейних зв'язків між жителями Європи та Азії³. Тож, у цьому випадку йдеться саме про умовні майбутні «проекти», себто «нагадування про те, що потрібно (планується, наказано) зробити». В такому випадку варіант Г. Самохіної «примітки чи записи на пам'ять» є доречним.

Фуکیدід подає це слово в іншому значенні, адже в контексті знаменитої надгробної промови Перікла⁴ це слово означає «згадувати»⁵. Це відмінно від матеріального носія, про який йдеться в попередньому повідомленні Діодора, адже Перікл говорить про людський спогад.

Демосфен у своїй судовій промові «Проти Тимофія відносно боргу» також використовує слово **ὑπομνήματα**, де воно відповідає сучасному «меморандуму» (письмовій фіксації вза-

¹ Есхін. *Промови*, I.25, III.186; Демосфен. *Промови*, IX.41, XII.4, XXI.130, XXIII.210, XXVIII.6, XLIX.5, LIX.94, LX.17; Діодор. *Історична бібліотека*, I.31.9, I.66.5, IV.21.2, V.15.2, V.57.3, XIII.24.6; Ісократ. *Промови*, II.36, IV.31, IV.73, IV.156, IX.57; Флавій. *Юдейські стародавності*, XI.94, XI.208, XI.248 [§ за Niese]; Флавій. *Автобіографія*, 358 [§ за Niese]; Лікурґ. *Промови*, I.127; Павсаній. *Еллада*, I.12.2, VI.12.1, VI.13.8, VIII.35.5, VIII.41.5, X.35.2 [§ за Becker]; Платон. t. I. 143a, t. II. 295c, II. 980d, t. III. 276d; Полібій. *Історія*, X.44.1, XII.13.1, XII.25e.5, XII.28a.3, XXIII.2.5; Діоген Лаертський. *Життєписи*, I.Pr., IV.1, IV.5, IV.7, V.2, VI.1, VIII.3, VIII.8; Плутарх. *Антоній*, 15; Плутарх. *Помпей*, 37; Плутарх. *Сулла*, 14; Плутарх. *Піпп*, 32.5; Плутарх. *Бенкет*, 1 [146c]; Арріан. *Похід Александра*, V.2.1; Арріан. *Індія*, 5.10; Аристид. *Промови*, р. 89, 167, 361, 514, 515 [за виданням Dindorf'a]; Еней Тактик. *Облога*, 31.35; Харитон. *Герей і Калліроя*, II.10; Діон Хрисостом. *Промови*, XXIII.8; Юліан. 124b; Юліан. *Листи*, 4 [за виданням Cave]; Еліан. *Строкати оповідання*, VI.1, XII.23, XIII.37; Страбон. *Географія*, I.1.23 [13]; Кассій. *Історія*, XLIV.11.3, XLV.23.6, XLVIII.44.4, LVII.12.2, LVII.21.5, LVII.23.2, LXI.33.1, LXVII.11.3, LXXII.28.4, LXXIX.16.4, LXXIX.22.2, LXXX.2.3; Лукіан, *Паразит*, 56; Лукіан, *Захист*, 12; Лукіан, *Гермотим*, 2; Афіней. *Бенкет*, III.25 [83a]; Аристотель. *Риторика*, III.10 [1411b]; Ксенофонт. *Похід*, I.6.3.

² Діодор. *Історична бібліотека*, XVIII.4.2.

³ Там само. XVIII.4.4-5.

⁴ Фуکیدід. *Історія*, II.35-46.

⁵ Там само. II.44.2.

емних обов'язків сторін), тож у цьому випадку це пам'ятки щодо видачі грошей і призначення позики⁶. Існують й інші використання, зокрема у Клавдія Еліана: в першому випадку під **ὑπομνήματα** мається на увазі договір оренди землі⁷, а в другому випадку читання також повністю відповідає слову «пам'ятка» в розумінні «спогад, нагадування», для чого служить цілком матеріальна річ – трофей на полі бою⁸. В цих випадках ідеться про матеріальну річ, проте дуже різну; як папір з текстом, так і трофей, який виконує ідейну функцію та спонукає згадку/спогад у людській пам'яті.

Але це слово мало ще більш широке значення та застосування. В одній з праць відомого античного лікаря Галена фігурують «пам'ятки» до твору Гіппократа «Фізіологія»⁹, тому здебільшого ці пам'ятки були коментарями в писемній формі до твору іншого автора. Як аналог можна згадати «Коментарії до «Енеїди» Вергілія» авторства Мавра Сервія Гонората. Окрім коментаря до наявної праці, під **commentarii** може фігурувати самостійна праця, чому прикладом слугує літературна спадщина Гая Юлія Цезаря. Позицію Г. Самохіної щодо тотожності **ὑπομνήματα** до **commentarii** в цьому конкретному випадку можна підтвердити цитатою з автобіографії Йосипа Флавія, який прямо називає **commentarii** Цезаря словом **ὑπομνήματα**¹⁰. Проте буде помилковим вважати ці два терміни завжди еквівалентними, адже **ὑπομνήματα історикῶν**, як одну зі своїх попередніх праць, втрачених на сьогодні, згадує Страбон¹¹. Навряд чи Страбон Апамейський, подібно до Цезаря, очолюючи військо, описував ведену ним війну проти умовних галатів... Так само й **commentarii** Сервія стосуються конкретного твору свого попередника і позбавлені будь-якого відношення до історичних подій військового характеру.

Можна розібрати окремо кожен з уже запропонованих 88 прикладів, проте на основі вже наведених 8 чітко зрозуміло – значення цього слова потрібно розуміти залежно від контексту його використання.

Взагалі-то, враховуючи особливості викладу античними авторами, дещо дискусійним є навіть саме питання назви твору, тому, уникаючи занурення в матеріал за межами теми, йменуватимемо втрачену працю Пірра терміном «Пам'ятки», як те, що служить для запам'ятовування, для зберігання в пам'яті кого-, чого-небудь або для нагадування про когось, щось. Аналогічний підхід буде використано до подібних творів інших авторів, тобто «*Liber memorialis*» Луція Ампеція, «*Ἀπομνημονεύματα*» Ксенофонта Афінського, «*Factorum et dictorum memorabilium*» Валерія Максима та «*Collectanea rerum memorabilium*» Гая Юлія Соліна.

Тепер, розібравшись з базовою термінологією та ключовими особливостями, можна перейти до літературної спадщини Пірра. Літературні праці Пірра на сьогодні повністю втрачені, проте факт їх існування порівняно добре фіксований у збереженій античній джерельній базі¹². З цих повідомлень можна виділити 2 твори: трактат з тактики¹³ та вже згадані «Пам'ятки»¹⁴. Третім твором є трактат з облогового мистецтва (поліоркетики), згаданий Афінеем Механіком¹⁵.

Цицерон у листі Пету, який датований лютим 50 р. до Хр., вказує на «якісь» книги Пірра та Кінея, що мають пряме відношення до військової справи, щоправда, без вказівки їх назв (Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1]). Еліан Тактик чітко вказує на Пірра як на автора

⁶ Демосфен. *Промови*, XLIX.5.

⁷ Еліан. *Строкаті оповідання*, VI.1.

⁸ Там само. XII.23.

⁹ Гален. *Природні функції*, II.4 [Γαληνός. Περὶ φυσικῶν δυνάμεων, II.4].

¹⁰ Флавій. *Автобіографія*, 65 [358 § за Niese].

¹¹ Страбон. *Географія*, I.1.23 [13].

¹² Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1]; Діонісій. *Римські стародавності*, XX.10.2; Плутарх. *Піпп*, 8.2; Павсаній. *Еллада*, I.12.2; Еліан Тактик. *Тактика*, 1; Арріан. *Тактика*, 1.1.

¹³ Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1]; Арріан. *Тактика*, 1.1; Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

¹⁴ Діонісій. *Римські стародавності*, XX.10.2; Плутарх. *Піпп*, 8.2; Павсаній. *Еллада*, I.12.2.

¹⁵ Афіней Механік. *Машини*, р. 5–6, 31 (Schneider).

трактату з тактики¹⁶. Цю позицію повторює Арріан¹⁷. Однак початковий текст «Тактики» Арріана було втрачено: з кодексу Laur. gr., LV-4 відсутній один лист – Dain 1946: 27. А. Нефьодкік відзначає, що відповідну фразу «...<і Пірр Епірот склав «Тактику» і Александр>, син Пірра...» вставив у своєму виданні Росс із тексту Еліана Тактика (Нефедкін А., 2010, с. 65). <Ця вказівка наявна і у виданні критичної редакції Росс'а.> Вступні частини трактату Еліана та Арріана надзвичайно схожі, що навіть наводить на думку стосовно компілятивного характеру роботи Флавія Арріана, як мінімум в цьому блоці тексту. Тож така вставка є повністю логічною. Запозичення матеріалу з творів більш ранніх авторів з подальшим його літературним опрацюванням є характерною рисою Арріана, на що Арріан відверто вказує, наприклад, у вступній частині «Анабазису Александра»¹⁸. Флавій Арріан був добротним автором, який прискіпливо відносився до використаної джерельної бази, часто прямо називаючи свої джерела, зокрема в описі Ідії Арріан називає Мегасфена¹⁹, Ератосфена²⁰ та Ктесія²¹. Тотальна залежність від джерел авторства інших письменників є наслідком вибраної Арріаном теми та періоду. В результаті схожість повідомлення Арріана стосовно більш ранньої роботи Еліана, враховуючи особливості опрацювання своїх джерел Арріаном, дозволяє вважати вставку Росса цілком гармонійною.

Існування трактату «Тактика» авторства Пірра є беззаперечним. Вміст та зміст цього втраченого твору залишиться загадкою. Загальну картину можна сформулювати на основі вмісту збережених античних «Тактик»²². Звісно, Пірр жив раніше цих авторів, проте Арріан писав у період, коли класична фаланга гоплітів чи сарисофорів уже припинила своє існування, тож основою слугували більш ранні роботи. Це ж стосується Еліана Тактика, чий твір присвячений Адріану. Найстаршим може бути Асклепідот, звісно, якщо це той самий Асклепідот, який був учнем Посидонія²³; трактати Еліана та Асклепідота вкрай схожі – або обидва автори використовували одне першоджерело, або один явно занадто сильно надихався працею іншого. Цілком імовірно, що в цих трактатах міститься інформація авторства Пірра, проте, в зв'язку з відсутністю прямих посилань, відсутня будь-яка змога ідентифікації.

Стосовно датування трактату Пірра вказівки в збереженій джерельній базі відсутні. За логікою викладу в Еліана Тактика можна припустити, що трактат Пірра був написаний після епітоми трактату Енея Тактика, здійсненої Кінеєм²⁴. Однак текст Енея Тактика написаний таким чином, що підтвердження такій позиції також відсутнє, адже Кіней як соратник Пірра міг провести згадану Еліаном Тактиком епітомацію творів Енея Тактика вже в період служби при молосському дворі. Щодо трактату авторства Пірра можливі 2 варіанти: Пірр міг написати цей трактат у часи до того, як став молосським царем, тобто коли він мав більше вільного часу, наприклад в Александрії чи при дворі Антигона Монофталма чи Деметрія Поліоркета, (що важливо, враховуючи активну діяльність Пірра на престолі), або ж міг написати трактат після інтронізації та отримання необхідного досвіду в походах. В другому випадку втрачається будь-яка можливість хронологічної ідентифікації. З огляду на обмеженість інформації з цього питання в джерельній базі, встановлення конкретної дати вважаємо нонсенсом. Вказівки на емпіричний досвід Пірра, наведені Поліеном та Фронтиним²⁵, залишають ситуацію без змін, адже ці стратегіями могли бути похідними як з трактату «Тактика», так і з «Пам'яток» чи праць інших авторів, які описували ці події. Наприклад, походження стратегіями стосовно походу

¹⁶ Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

¹⁷ Арріан. *Тактика*, 1, 1.

¹⁸ Арріан. *Похід Александра*, I.Pr.1.

¹⁹ Арріан. *Індія*, 3.7, 4.2, 4.6, 4.12, 5.2-4, 6.2, 7.1, 8.6, 8.11, 9.8, 10.6, 15.5, 15.7, 17.6.

²⁰ Там само. 3.1.

²¹ Там само. 3.6.

²² Асклепідот. *Тактика*; Арріан. *Тактика*; Еліан Тактик. *Тактика*.

²³ Сенека. *Природа*, II.26.6, II.30.1, V.15.1, VI.17.3, VI.22.2.

²⁴ Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

²⁵ Фронтин. *Військові хитрощі*, II.2.1, II.3.21, II.4.9, II.4.13, II.6.9, III.6.3, IV.1.3, IV.1.14, IV.1.18, IV.4.2.; Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6.1-3.

в Пелопоннес²⁶ відносити до трактату з тактики авторства Пірра буде однозначно хибним, адже під час цього походу Пірр загинув. Більш дискусійним є повідомлення про розташування фаланги в тіснині під час битви з Марком Курієм Дентатом²⁷ (битва при Беневенті), яке могло походити з трактатів Пірра, якщо Пірр описував у тому числі й негативний досвід. В той час як основа для повідомлень стосовно облаштування табору²⁸, диспозиції військ за Гомером²⁹ чи дипломатичні рекомендації перед початком військових дій³⁰ цілком вірогідно могла міститись у відповідному трактаті з тактики чи в «Пам'ятках». Проте вся подібна інформація також могла міститись у праці «Епіротика» придворного історика Пірра – Проксена, історії Єроніма Кардійського, Тимея чи іншого історика, що описував відповідні події, тому навряд чи можна встановити будь-яку кореляцію між стратегемами, озвученими Фронтином та Поліеном, та трактатами авторства Пірра, адже як Фронтин, так і Поліен уникають посилань на джерельну базу. Тож, це питання без відкриття нововиявлених джерел залишиться без чіткої відповіді. Ось тому гіпотеза Д. Ненчі та С. Казарова щодо походження деяких стратегем Фронтин від «Пам'яток» Пірра (Nenci G., 1953, p. 15; Казаров С., 2009, с. 28) цікава та логічна, проте є бездоказовим припущенням.

Автор цього дослідження схиляється до написання Пірром трактату в більш ранній період, тобто до інтронізації на молоському престолі. Але це лиш бездоказове припущення.

Щодо «Пам'яток», у збірниках *Fragmenta Historicorum Graecorum* К. Мюллера та *Die Fragmente der griechischen Historiker* Ф. Якобі ідентифіковано 3 належних до цього твору фрагменти³¹, щоправда, з однією відмінністю між збірниками, яку буде озвучено далі в тексті. Ідентифікацію здійснено, базуючись на прямих вказівках авторства. У цій ситуації логічнішим здавалося б використання більш сучасного збірника Ф. Якобі, проте, враховуючи відсутність змін стосовно тексту фрагментів праць Пірра, посилатимемось на збірник Мюллера як більш ранню ідентифікацію, а також як більш комфортний щодо посилань. Збірник К. Мюллера на сьогодні вважається застарілим, що логічно, адже перший том опубліковано в 1841 році, і з того часу було проведено значну пошукову роботу, яка доповнена новими археологічними знахідками, проте, як зазначено, текст фрагментів з праць Пірра ідентичний. Різницю між коментарем враховано.

Текст фрагментів має вагоме значення для цього дослідження, тому його наведемо повністю.

FHG II.4, Пірр, F 1 = Павсаній. *Еллада*, I.12.3 <відповідно до рубрикації за Фациусом у критичній редакції Гітцига-Блюмнера = I.12.2 відповідно до рубрикації за Беккером у критичній редакції, виданої Диндорфом; тут і далі використано індексацію за Фациусом як більш комфортну для роботи (там більш об'ємний коментарій, особливо в питанні кон'юнктури), адже автор використовував редакцію Гітцига-Блюмнера. (На сьогодні найкращими вважаються критичні редакції Шубара та Гітцига-Блюмнера; якщо в першому на полях вказано рубрикацію за виданням Фациуса, а в тексті загальноприйнята для наукових цитувань рубрикація за виданням Диндорфа під редакцією Беккера, то у виданні під редакцією Гітцига-Блюмнера вказана в тексті виключно рубрикація за Фациусом)>. «Є книги письменників, не надто відомих в літературі, що мають назву «Пам'ятки». Коли я їх читав, мене найбільше охоплював подив перед тією сміливістю Пірра, яку він сам виявляв під час битв, і перед його передбачливістю по відношенню до майбутніх битв. І цього разу, переправляючись на кораблях до Італії, він залишився непоміченим римлянами і, прибувши туди, не відразу виявив їм свою присутність, але, коли відбулось в римлян зіткнення з тарентійцями, він вперше з'явився перед ними з військом і, напавши на них неспо-

²⁶ Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6.2.

²⁷ Фронтин. *Військові хитрощі*, II.2.1.

²⁸ Там само. IV.1.14.

²⁹ Там само. II.3.21.

³⁰ Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6.3.

³¹ FHG II.4, Пірр, F 1 [p.461] = FGrH №159 T 1; FHG II.4, Пірр, F 2 [p.461] = FGrH №229 F 2; FHG II.4, Пірр, F 3 [p.461] = FGrH №229 F 1.

дівано, звісно, привів їх в розгубленість. Знаючи дуже добре, що у бойовому відношенні він не може рівнятися з римлянами, він приготувався випустити проти них слонів».

FHG II.4, Пірр, F 2 = Плутарх. Пірр, 21.8 «Єронім говорить, що загинуло 6 000 римлян, а воїнів Пірра, як сказано в царських пам'ятках, було вбито 3 505 чоловік».

FHG II. Пірр, F 3 = Діонісій. Римські стародавності, XX.10.1-2 «(1) Із-за цього Пірр був переможений римлянами в остаточній битві. Адже не якийсь слабке та невідготовлене військо він мав в своєму розпорядженні, а найпотужніше із тих <армій>, що були тоді у еллінів і пройшли горнило багато чисельних воєн, і кількість воїнів, що були тоді в нього, не була малою, а навіть втричі більшою, ніж у противника, і командував ними не випадковий вискочень, а той, кого всі визнавали величним полководцем свого часу. (2) І навіть нерівність в занятих позиціях і несподіване прибуття підкріплення до іншої сторони, і ніяка інша невдача чи несподіванка не зруйнували зусилля Пірра, і лише <зруйнував його плани> гнів ображеної богині, про який і сам Пірр не був в незнанні, як розповідає історик Проксен і сам Пірр пише у власних пам'ятках. Vales».

Ф. Якобі висловлює сумніви щодо існування «Пам'яток» авторства Пірра як повноцінного літературного твору (Die Fragmente der griechischen Historiker Teil 2, 1962, s. 653, sq19). Саме тому перший фрагмент зі збірника К. Мюллера ідентифікований Ф. Якобі як свідоцтво про існування якоїсь праці історика, ім'я якого втрачено, що писав про війну Пірра з римлянами³². Ця позиція залишилась без підтримки інших дослідників. Г. Бенгтсон апелює цій позиції, аргументуючи існування «Пам'яток» як окремого літературного твору (Bengtson H., 1969, p. 367). С. Казаров присвятив цьому питанню окреме дослідження (Казаров С., 2001), висновки якого загалом розділяємо. Тож, «Пам'ятки» Пірра існували, причому у писемному вигляді, проте постає питання їх змісту та форми і назви. С. Казаров вказує на безпосередній зв'язок між «Пам'ятками» Пірра й працями Проксена та Єроніма Кардійського; останні два автори в історіографії стосовно Пірра грають першочергову роль (Казаров С., 2009, с. 26).

Й. Дройзен першим ідентифікував згадані Павсанієм «ἐργῶν ὑπομνήματα» як «спогади Пірра» (Дройзен И., 2011, с. 364). Р. Шуберт вважає їх збірником різного роду розповідей та анекдотів, подібно до книги «Пам'яток» («Factorum et dictorum memorabilium») авторства Валерія Максима (Schubert R., 1894, p. 3). П. Левек вважає таке повідомлення Павсанія залишками більш пізньої проримської традиції, де таким чином виправдовується бездіяльність римлян, тому версію Й. Дройзена заперечує (Lévêque P., 1957, p. 20). П. Левек взагалі вважає, що «Пам'ятки» Пірра склались виключно з різного роду документів (Lévêque P., 1957, p. 21). Д. Ненчі вважає, що вміст «Пам'яток» носив військово-політичний характер (Nenci G., 1953, с. 13). Втрата джерела та скудність згадок про нього значно ускладнює визначення змісту та форми.

С. Казаров схиляється до версії Шуберта, вказуючи на ймовірність у вмісті подібного твору, окрім історій, безпосередньо пов'язаних з Пірром, епізодів з життя інших полководців та фрагменти праць інших авторів (Казаров С., 2009, с. 27). Г. Самохіна порушує з цього приводу одне важливе питання: скільки праць було в Пірра – дві чи одна, характер якої ми не зовсім точно розуміємо? (Самохіна Г., 2005, с. 117).

З огляду на обмеженість джерельної бази однозначна відповідь відсутня. Цілком допустимо вважати форму «Пам'яток» як загальне зібрання, де містились всі напрацювання Пірра, в т. ч. трактат з тактики був складовою частиною цієї праці. Можна навести для прикладу вже згаданого Павсанія, періегезис Еллади якого складається з 10 книг, і I книга, відведена опису Аттики, цілком може сприйматись читачем як окремий твір, особливо якщо його так представить видавець (переписник). Проте, враховуючи вказівки на існування в Пірра трактату з тактики як окремого твору, такий трактат також варто вважати окремим твором: якщо Цице-

³² FHG II.4, Пірр, F 1 [p.461] = FGrH №159 T 1.

рон говорить про «книги Пірра та Кінея»³³, що можна сприймати в досить широкому сенсі, то пряма вказівка Еліана Тактика чітко вказує на окремий трактат³⁴, тоді як у наведених фрагментах античні автори посилаються на «*υπομνήματα*», що виключає трактат «Тактика». Притому варто допускати можливість більш пізньої публікації декількох праць як складової частини кодексу в декількох книгах (*libri*). Гіпотетично видавці (переписники) могли зводити всі твори Пірра в один умовний корпус.

Відсутність вказівок на вміст у «Пам'ятках» будь-якої інформації, окрім озвученої в збірнику К. Мюллера, натякає на обмежений характер цього твору. Обмеженість сфери інтересів Пірра згадує Плутарх, особливо акцентуючи увагу на цьому факті³⁵.

Оскільки Пірр постійно підкреслював свої родові зв'язки з Александром і активно культивував свій образ, відсилаючись до «героя еллінізму», буде об'єктивною паралель між записами Александра, згаданими Діодором³⁶, і аналогічними записами самого Пірра. Притому ці дві згадки буде хибним вважати тотожними, адже в подальшому «архіви» Александра були втрачені, а самі проекти Пердікка, як регент, вирішив проігнорувати через величезну їх вартість та слабку актуальність³⁷. У джерелах відсутні згадки щодо публікації «архівів» Александра як окремого літературного твору, тоді як праця Пірра була опублікована у вигляді окремого літературного твору, що джерелами підтверджується. Водночас виглядає фантастичним, щоб Діонісій, Павсаній та Плутарх мали доступ та працювали з оригінальними документами часів Пірра, з яких складався цей «архів». З огляду на події в Епірі, особливо його розграбування римлянами, малоімовірно, щоб подібний «архів» взагалі вцілів. С. Казаров вважає, що «архів» Пірра було доведено до його переправи на Балкани, адже передчасна загибель в Аргосі (272 році до Хр.) завадила надати йому завершеного вигляду (Казаров С., 2009, с. 28–29). Цю позицію розділяємо – Пірр вів документування протягом усього свого правління. С. Казаров також допускає можливість продовження роботи після смерті Пірра кимось з його соратників, у тому числі за наказом сина Пірра (Казаров С., 2009, с. 29).

Тим паче, базуючись на озвученій інформації, варто розділяти згадані в першоджерелах «Пам'ятки» та сам «архів», що існував при армії – це були різні речі, хоч і напряду взаємопов'язані. Пліній Молодший перераховує 7 творів у 102 книгах³⁸ авторства свого дядька – Плінія Старшого, а також згадує його ж авторства ще 160 книг *commentarios*³⁹. У цьому випадку це звичайні нотатки. Подібна практика була притаманна для античності, зокрема нотатки Гомера згадує псевдо-Геродот⁴⁰. Саме ці записи слугували місцем збереження інформації як для політичної, економічної чи релігійної діяльності, так і для написання майбутнього літературного твору для публікації. Тому вбачаємо явну схожість «архіву» саме з такими нотатками. Матеріалом «архіву» після смерті Пірра міг користуватись умовний Проксен, проте можливість редагування «Пам'яток» кимось ще після смерті Пірра виключаємо.

Перетворення сухого фактажу з умовного «архіву» на повноцінну літературну працю було здійснене самим Пірром. Ця праця вийшла у світ під титулом «Пам'яток». З огляду на повідомлення Павсанія про «*письменників, не надто відомих в літературі*»⁴¹ важко однозначно стверджувати, хто саме був автором таких записів, в яких описані діяння Пірра. З тексту витікає, що і сам Пірр, з точки зору Павсанія, міг бути цим «маловідомим автором», так і якийсь інший чоловік, наприклад, умовний Проксен, згадки якого відсутні в праці Павсанія. Однак Діонісій

³³ Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1].

³⁴ Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

³⁵ Плутарх. *Пірр*, 8.3; Плутарх. *Вислови царів та полководців*, 36.2 [184с].

³⁶ Діодор. *Історична бібліотека*, XVIII.4.2-6.

³⁷ Там само. XVIII.4.6.

³⁸ Пліній Молодший. *Листи*, III.5.3-6.

³⁹ Там само. III.5.17.

⁴⁰ [Геродот]. *Гомер*, 6.

⁴¹ FHG II.4, Пірр, F 1 [р.461].

вже більш чітко вказує: «*Піпп пише в своїх пам'ятках*»⁴². Однак це слабкий доказ, адже ці спогади цілком могли мати свого редактора, що міг вміщуватись в оригінальний матеріал дуже сильно, як з точки зору його літературного, так і фактологічного опрацювання. Повідомлення Діонісія є хронологічно найновішим стосовно тих подій, тобто якщо в «Пам'ятках» були події після повернення Піппа на Балкани, то їх фіксація у збереженій джерельній базі відсутня. Єдність Проксена та самого Піппа щодо аргументації причин невдач в Італії для нас показова⁴³. Виходячи з цього, доходимо висновку, що Піпп сам відредагував свої мемуари, які й побачили світ як «Пам'ятки». В нього було бл. 6 місяців часу простою в Таренті, і в цей період виглядає цілком актуальним підготувати відповідну публікацію, де описати свої досягнення та пояснити кінцеву невдачу. Тож, на Балкани Піпп повернувся маючи на руках уже готові «Пам'ятки», які були опубліковані в період підготовки до нових походів з конкретною метою – прославити свої подвиги та пояснити причину невдачі. Придворний історик Проксен продовжував роботу над своєю працею, яка, можливо, мала вийти в тираж пізніше, або ж, що відповідає типовій античній практиці, виходила у міру написання. Тому публікація Піппом «Пам'яток», можливо в приблизно один період з публікацією відповідної книги Проксена, логічно прив'язується саме до повернення з Італії. Описуючи похід Піппа в Пелопоннес, в античних авторів відсутні згадки про «Пам'ятки», хоч до подій в Італії вони згадані тричі. Озвучена концепція пояснює цей факт – у самих «Пам'ятках» ця інформація була відсутня, адже книга завершувалась більш ранніми подіями. З певною долею ймовірності можна припустити, що цей твір взагалі був тематичним і присвячувався лиш подіям у Великій Греції, однак це припущення має контраргумент, адже в повідомленні Павсанія під час опису подій в Італії автор пише *«і цього разу він ... він залишився непоміченим римлянами»*⁴⁴, що вказує на виконання відповідної дії декілька разів, тобто опис більш ранніх подій був наявний. Притому йдеться саме про війну з римлянами, що частково виключає опис більш ранніх подій до прибуття в Тарент.

Помилково буде вважати припинення ведення умовного «архіву» після публікації «Пам'яток», проте гіпотезу щодо публікації «Пам'яток» у декількох книгах у міру написання відкидаємо. З огляду на обмеженість джерельної бази слабким показником є відсутність вказівок на події після повернення на Балкани, проте певне пояснення можна виокремити у Павсанія, який наводить 2 версії смерті Піппа: хибну, на його думку, тобто від руки аргоської жінки, та, на його думку, правдиву – Піппа вбила особисто богиня Деметра, що прийняла образ смертної жінки⁴⁵. Щодо першої версії Павсаній має сумніви стосовно достовірності, а ще, можливо, вказує на популярність в історіографії саме цієї версії, після чого вступає в полеміку з Єронімом, як з людиною, що *«живучи при царі поневоли вимушена писати все в угоду йому»*⁴⁶. Гіпотетично, ймовірне походження даних про смерть Піппа від Проксена, Тимея чи Філарха. Ім'я Тимея у Павсанія відсутнє, як і ім'я Філарха, а Проксен згаданий один раз, проте це аркадянин часів Епамінода, тобто інший чоловік на ім'я Проксен⁴⁷. Ім'я Дурис також згадане один раз – статуя Дуриса із Самосу, переможця в кулачному бою⁴⁸. Щоправда, ймовірні сліди «Історії Пелопоннесу» Філарха можна знайти у досить серйозній поінформованості Павсанія стосовно військових поразок лакедемонян⁴⁹, проте це міг бути і будь-який інший автор. Щодо другої версії, так «говорять» аргосці і місцевий ексегет Лікей, то праці Лікея, поета, що тлумачив сни, втрачені, проте Павсаній згадує його ще раз⁵⁰. Тому мало ймовірно, щоб Павсаній був знайомий

⁴² FHG II.4, Піпп, F 3 [р.461].

⁴³ Там само. F 3 [р.461].

⁴⁴ Там само. F 1 [р.461].

⁴⁵ Павсаній. *Еллада*, I.13.7-8.

⁴⁶ Там само. I.13.7-8.

⁴⁷ Там само. VIII.27.2.

⁴⁸ Там само. VI.13.3.

⁴⁹ Там само. I.13.4-5.

⁵⁰ Там само. II.19.5.

ще з якимись первинними джерелами, окрім «Пам'яток» самого Пірра, які він згадує, та праці Єроніма Кардійського, з яким він частенько полемізує. Більше того, Павсаній культивує цікаву версію: троє з Еакідів загинули від рук богів⁵¹. Подібна версія смерті Пірра значно краще вписується в ідеологію епірського монаршого двору, ніж відверто позбавлена героїзму смерть від черепиці кинutoю жінкою. Плутарх описує смерть епірського гегемона більш детально, адже за повідомленням мораліста, черепиця важко поранила Пірра, а добив його якийсь Зопір, ймовірно іллірійський найманець («витяг іллірійський меч»), після чого голову Пірра доставили Антигону Гонату⁵². Джерелом подібної інформації, зі значною долею імовірності, слугував Єронім Кардійський. Проте Павсаній посилається стосовно генези другої версії саме на Лікея, що, враховуючи «злісні вигадки» Єроніма Кардійського, з точки зору Павсанія⁵³, вказує на відсутність будь-якої версії у «Пам'ятках» Пірра. Оскільки інформація з «Пам'яток» Пірра була досить високо оцінена самим Павсанієм, то за умови наявності в них версії смерті Пірра було б значно більш резонно посилатись саме на них, замість Лікея, в достовірності якого сумнівається сам Павсаній. Все це вказує на особисте редагування Пірром, а зі значною долею ймовірності особисте написання без будь-яких додаткових редакторів своїх мемуарів.

Щодо кількості книг, базуючись на відсутності вказівок існування їх більш як однієї, а також прагматичного стилю самого Пірра, на що вказує Афіней Механік⁵⁴, і що детальніше буде розглянуто нижче, вважаємо публікацію «Пам'яток» в одній книзі, яку було написано після повернення з Італії, тому події останнього походу Пірра на Пелопоннес там відсутні. В подальшому окремі записи, як напрацювання для майбутнього продовження, ймовірно, існували, але після смерті самого Пірра вони залишились у тому вигляді, в якому й були, і могли становити частину «архіву», що, безсумнівно, був при армії Пірра. Після смерті Пірра в Аргосі «архів», ймовірно, потрапив до рук Антигона Гоната, тому його придворний історик Єронім Кардійський міг мати доступ до цих документів, однак більш пізні автори Діонісій та Павсаній – навряд чи.

Більше того, Єронім якщо і використовував ці документи, то дуже обмежено, адже Плутарх, згадуючи втрати Пірра в битві при Аускулумі, повідомляє: «Єронім говорить, що загинуло 6 000 римлян, а воїнів Пірра, як сказано в царських пам'ятках, було вбито 3 505 чоловік»⁵⁵. За такої конструкції речення важко сказати, на кого саме посилається Плутарх у питанні еллінських втрат – на «Пам'ятки» Пірра чи на Єроніма, який сам використав «Пам'ятки» Пірра. К. Мюллер ідентифікує 2-ий фрагмент Пірра як складову частину 8-го фрагменту Єроніма⁵⁶. Цю думку повторює Ф. Якобі⁵⁷. В таких умовах, спираючись на авторитет К. Мюллера та Ф. Якобі, варто вважати «Пам'ятки» Пірра одним з джерел для «Історії» Єроніма. Висока оцінка Єроніма, як історика на рідкість достовірного⁵⁸, свідчить про прагматичність та достовірність «Пам'яток» Пірра також, адже прагматичний історик використовує достовірну та підтверджену джерельну базу. Подібна інформація щодо втрат еллінів у битві при Аускулі навряд чи могла міститись у похідному «архіві» при армії в зовсім іншому поході, здійсненому майже через десятиріччя. Таку можливість допускаємо, проте в історичній дійсності ймовірність подібної ситуації наближена до нуля: античні автори як джерельну базу використовували свій чуттєвий досвід, розповіді очевидців або ж літературні праці інших авторів, тоді як згадки документів є значною рідкістю і часто носять спекулятивний характер. Як приклад можна навести згадані Полібієм «доставлені списки», з яких він, судячи з тексту, черпає інформацію

⁵¹ Павсаній. *Еллада*, I.13.8.

⁵² Плутарх. *Піпп*, 34.4.

⁵³ Павсаній. *Еллада*, I.9.9.

⁵⁴ Афіней Механік. *Машина*, р. 5.

⁵⁵ Плутарх. *Піпп*, 21.8.

⁵⁶ FHG II.4, Піпп, F 1 [р.461] = FHG II.4, Єронім Кардійський, F 8ff [р. 454].

⁵⁷ FGrH №229, F 2 = FGrH №154, F 12ff.

⁵⁸ FHG II.4, Єронім Кардійський, Pг. [р. 452].

про кількість задіяних римських сил у військовій кампанії римлян проти кельтів⁵⁹, проте що це за списки, звідки вони взялися, їх форма та зміст залишаються загадкою. Тому в цьому випадку Єронім використовував книгу Пірра; саме з цією літературно обрамленою працею під титулом «Пам'ятки» працювали також Діонісій та Павсаній.

Щодо жанру пам'ятних творів – він процвітав в Елладі, цілком імовірно, що й завдяки Пірру. Втім, скоріш за все, епірський гегемон слідував загальним тенденціям. Можна згадати «Пам'ятні книги» (**Ἀπομνημονεύματα**) Діоскорида⁶⁰ та Емпода⁶¹. Вміст таких творів міг бути надзвичайно різноманітним. У випадку Емпода єдина збережена історія, як Зенон Кітионський клявся каперсом⁶². У випадку Діоскорида – сентенція Солона⁶³, сентенція Платона⁶⁴ та інформація про подарунок Аполлоном ліри Амфіону⁶⁵. Окремо варто звернути увагу на спогади про Сократа авторства Ксенофонта, адже вони іменуються **«Ἀπομνημονεύματων»**, а в латинській версії – **«Memorabilia»**, тобто це також «Пам'ятки», як і вже згадані твори Ампелія, Максима та Соліна, вміст яких відрізняється фундаментально. Окрім уже озвучених авторів «Пам'яток» (**ὑπομνήματα**), можна назвати ще Істра Кіренського, Іона Хіосського, Аристоксена Тарентського, Арата Сикіонського, Філостефана Кіренського, Евфориона Халкідського, Птолемея Евергета II, Памфіла Епідаврійського, Абанта, Агафокла Кізікського, Афінодора Еритрейського, Каристія Пергамського, Гегесандра Дельфійського, Феодора Родоського⁶⁶.

Наостанок варто розглянути ще одне принципове питання: використання «Пам'яток» Пірра під час написання біографії Пірра Плутархом. Це надзвичайно складне, заплутане та проблематичне питання привертало увагу дослідників. У свої працях так чи інакше з різним ступенем прийняття науковою спільнотою до теми звертались Й. Дройзен, Б. Нібур, П. Мюллермейстер, К. Ветцель, Г. Петер, М. Гауг, Р. фон Скала, Р. Шуберт, П. Левек, Д. Ненчі, Ж. Каркопіно та навіть український антикознавець І. Вейцківський. Якщо висновки П. Мюллермейстера стосовно джерельної бази Плутарха були дивними (німецький дослідник звів розділи 1–12 та 21–25 до Тимея, 13–21 до Діонісія, а 26–34 до Філарха) (Muellemeister P., 1874, с. 21) і викликали низку заперечень у науковій спільноті, особливо К. Ветцелем (Wetzel K., 1876, с. 4–42), низка інших висновків залишаються і по сьогодні дискусійними з різним ступенем актуальності. Наприклад, Б. Нібур звів основне джерело Пултарха до Діонісія (Niebuhr B., 1853, с. 563), тоді як йому на противагу Г. Петер та М. Гауг зводять його до Єроніма (Peter H., 1865, с. 69–74; Haug M., 1854, с. 72). Найкращими видаються висновок П. Левека: Плутарх використовував різноманітні та суперечливі джерела, що роблять біографію Пірра «синтетичною» (Lévêque P., 1957, с. 62), та зауваження С. Казарова – повідомлення Єроніма та Проксена переплітаються настільки тісно, що робить їх ідентифікацію безуспішною (Казаров С., 2009, с. 64). Втім щодо питання використання «Пам'яток» розбір проведений одним єдиним дослідником – О. Жераром. Базуючись на порівняльному аналізі біографій Пірра та Деметрія, О. Жерар вважає їх основою джерела чи джерело віднайдені/віднайдене Плутархом пізніше, і називає таким джерелом «Пам'ятки» Пірра (Girard H., 1945, с. 62–65). За С. Казаровим, Плутарх навряд чи надавав інформацію за новим для себе джерелом, а відсутність певної інформації в конкретній біографії пояснюється особливістю викладу Плутарха, який розкривав головного героя (Казаров С., 2009, с. 62–63). Позицію С. Казарова приймаємо, додаючи: Плутарх, як історик, вторинний і напряму залежний від джерельної бази, з якою добротню працював. В одному зі своїх

⁵⁹ Полібій. *Історія*, II.24.10.

⁶⁰ FHG II.3, Діоскорид, F 6-8 [р. 196] = FGrH №594

⁶¹ FHG IV.10, Емпод, F 1 [р. 403].

⁶² Там само. F 1 [р.403] = Афіней. *Бенкет*, IX.9 [370b-c].

⁶³ FHG II.3, Діоскорид, F 6 [р.196] = Діоген Лаертський. *Життєписи*, I.63.

⁶⁴ Там само. F 7 [р. 196] = Афіней. *Бенкет*, XI.116 [507d].

⁶⁵ Там само, F 8 [р. 196] = «Schol. Apoll. Rhod. I, 741» <посилання скопійовано з збірника Мюллера; йдеться про схолий до епічної поеми Аполлонія Родоського «Аргонавтика»>

⁶⁶ FHG I, p. 525; FHG II, p. 46, 290; FHG III, p. 22, 33, 72, 186, 520; FHG IV, p. 278, 290, 345, 356, 412, 512.

риторичних творів – панегеричній промові на честь Александра Македонського, називаючи чисельність македонської армії на початок походу, Плутарх приймає версію Аристобула, проте для порівняння надає дані Птолемея та Анаксимена, а в питанні фінансів порівнює інформацію Аристобула інформації Дуриса⁶⁷. Для панегірика достатньо будь-якої, в тому числі максимально упередженої цифри, проте грецький автор, окрім демонстрації своєї поінформованості, співставляючи цифри, чітко дає зрозуміти об'єктивність та предметність свого дослідження, спираючись на аналіз та синтез джерельної бази; притому згадуючи саме первинні джерела. Під час написання біографії Пірра Плутарх також мав порівняно добротну джерельну базу, називаючи прямо Єроніма⁶⁸, Діонісія⁶⁹ та Філарха⁷⁰, а також, імовірно, напряду чи через інших авторів користувався інформацією Проксена, Тимея, Дуриса, це з первинної групи, та з мінімальною долею імовірності Зенона⁷¹ та Критолая⁷², <якщо цей дискусійний автор взагалі існував>, які писали про Пірра та Епір, а також багатьох інших авторів, у яких могла міститись подібна інформація, починаючи від праць популярних еллінських істориків, як-то умовний Кратер Македонський чи Сосибій Лаконський, і закінчуючи десятками римських анналістів від Піктора та Гая Геллія (на відміну від граматика Авла Геллія) до Глабріона, Квадригарія, Антіата та Лівія. Вже в часи Діонісія та Павсанія «Пам'ятки» Пірра були бібліографічною рідкістю, і обидва автори чітко дають зрозуміти про своє знайомство з цим твором, озвучуючи унікальні подробиці, на відміну від Плутарха, який згадує «Пам'ятки» в контексті посилання на Єроніма. Більше того, вся інформація, озвучена Плутархом, могла міститись у будь-якому іншому джерелі, особливо в наближеного до Пірра Проксена, тому в нас відсутні будь-які маркери ідентифікації літературного спадку Пірра в працях Плутарха. В результаті цікаву гіпотезу О. Жерара варто визнати позбавленою чіткої доказової бази.

Надзвичайна схожість двох фрагментів життєпису Пірра та Деметрія⁷³ вказує на використання одного джерела, але його ідентифікація надзвичайно проблематична. Плутарх досить часто використовував Дуриса Самоського як джерело⁷⁴, і саме Дурис виглядає як найбільш імовірний автор цих фрагментів.

Третім трактатом авторства Пірра Аета є праця з облогового мистецтва. Ф. Якобі відзначає цю працю відповідним посиланням: «*Athen. π. μηχ. prooem. p. 5, 11 Wescher*» <посилання скопійовано зі збірника Якобі> (Die Fragmente der griechischen Historiker Teil 2. 1962. S. 653, sq18). Оскільки у загальноприйнятій системі латинізованої форми скорочень «Athen.» – це Афіней, тож повинно йтись про «Бенкет», але залишається загадкою названа Якобі пагінація тексту, адже у відповідному творі Афіней Пірра Аета згадано двічі – «... під час правління Александра, сина Пірра ...»⁷⁵ та «... у Пірра, царя епірського, третього нащадка того Пірра, що воював в Італії ...»⁷⁶. На 5 та 11 сторінці за кодексом Казобона, за яким раніше цитували Афіней (зараз частіше використовується більш традиційна для античних джерел рубрикація),

⁶⁷ Плутарх. *Удача або доблесть Александра*, I.3 [327d-e].

⁶⁸ Плутарх. *Піпп*, 17.4.

⁶⁹ Там само. 17.4, 21.9.

⁷⁰ Там само. 27.4.

⁷¹ Діоген Лаертський. *Життєписи*, VII.35.

⁷² [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 6b [307b].

⁷³ Плутарх. *Піпп*, 8.1 пор. Плутарх. *Деметрій*, 41.3; Плутарх. *Піпп*, 11.6 пор. Плутарх. *Деметрій*, 44.6.

⁷⁴ К. Мюллер ідентифікує 12 фрагментів: FHG II.4, Дурис Самоський, F 6, 7, 9 [р. 471], 10 [р. 472], 18, 22 [р. 474] <F 22 використано у *Фокіон*, 4 та *Вислови царів та полководців*, 49.1 [185e]>, 23 [р. 475], 60 [р. 483], 63, 64, 65 [р. 484] <F 63 використано у *Лісандр*, 18 та *Спокій душі*, 467a>, 80 [р.487].

⁷⁵ <Імовірно ще 8, адже історія з Афіней. *Бенкет*, I.30 [17f], де автором вказано Дуриса, дуже схожа на історію з Плутарх. *Александр*, 62; те ж між Афіней. *Бенкет*, IV.63 [167c] і Плутарх. *Александр*, 32; Афіней. *Бенкет*, XII.50 [535e] і Плутарх. *Деметрій*, 41; Афіней. *Бенкет*, XIII.85 [606d] і Плутарх. *Розумні тварини*, 36; а також серед ідентифікованих фрагментів – F 21 [р. 474] і Плутарх. *Демосфен*, 27; F 33 [р. 478] і Плутарх. *Розумні тварини*, 970a; F 35 [р. 478] і Плутарх. *Цікавість*, 515f; F 58 [р. 482] і Плутарх. *Перікл*, 25.>

⁷⁵ Афіней. *Бенкет*, III.3 [73b].

⁷⁶ Там само XIII.56 [589f].

така інформація також відсутня. Подібна ситуація склалась через порівняно складну ситуацію індексації маловідомих античних текстів, адже Якобі має на увазі працю «Машини» Афіней Механіка; вказана Якобі індексація, а точніше – пагінація, є посиланням на видання Wescher'a, де дійсно наявна строчка «*Все це можна ґрунтовно дізнатися з ... опису облогових знарядь, зробленого Пірром Македонським для визначення їх відмінностей.*»⁷⁷ <Фраза «Піпп Македонський» на двох сторінках: ім'я «Піпп» є останнім словом тексту першоджерела на 5-ій сторінці видання, а «Македонський» є першим словом на 6-ій...> та «*Що ж до влаштування підкопів і критих ходів і способів цього, – все це описав Піпп у своїй поліоркеттиці*»⁷⁸. Такі блоки тексту відповідають сторінкам 5–6 та 31 більш сучасного та досконалого видання Schneider'a⁷⁹, яке автор використовував під час роботи з текстом (посилання вказані за виданням Schneider'a, окрім випадків спеціально відзначених).

Праця про облогове мистецтво, згадана Афіней Механіком, імовірно, носила назву «Поліоркетика», або якось наближено до цього значення. Єдина згадка цієї праці дещо сумнівна, адже Афіней Механік повідомляє про «Піппа Македонського»⁸⁰, ототожнення якого з Пірром Аетом може бути сумнівним. Проте серед македонян було досить мало людей на ім'я Піпп, і один з царів Македонії – Піпп I – власне, був Піпп Ает, який короткий період посідав македонський престол. Якщо Афіней керувався саме таким судженням, це може бути імовірною вказівкою на дату написання трактату – 288–284 і 273–272 до Хр., тобто період царювання Піппа. Проте подібна гіпотеза слабко аргументована, адже Афіней Механік міг вважати період царювання в Македонії найвищою точкою слави Піппа, рахуючи македонський трон більш значимим за епірський, що резонно. Також, враховуючи малу активність Епіру на міжнародній арені, подібна приставка до імені Піппа більш пізнім автором, як Афіней Механік, виглядає логічною.

У трактаті «Облога» (використаємо таку українізовану та скорочену форму еллінського терміна «Поліоркетика») Піппа містилась інформація про опис облогових машин з метою визначення їх відмінностей⁸¹, а також опис методів та прийомів облаштування підкопів та критих ходів при облозі міста⁸². Останній опис Афіней Механік називає «*прекрасним*» та приймає його, як це зробили багато інших авторів⁸³.

Ще одним важливим питанням є питання літературного стилю Піппа. Вже згаданий Афіней Механік протипоставляє твори Статона, Гестієя, Архіта та Арістотеля як авторів багатослівних, чий твори можуть бути корисними для отримання простих знань, проте позбавлених технічної теорії та практики, авторам прагматичним та малослівним, серед яких називає Деїмаха, Діада, Харія та Піппа⁸⁴. Далі Афіней Механік виправдовується за відсутність витонченого стилю своєї праці перед людьми, які «*з усією прискіпливістю будуть займатись виправленням стилю*», аргументуючи ключовим фактом опис поставленого предмета⁸⁵. Зрозуміло, Афіней Механік був автором прагматичним, і використовував таку ж джерельну базу, що вказує на стислість та практичність трактату Піппа, який, імовірно, як і Афіней Механік, ігнорував стиль. Це додатково підтверджує раніше озвучені слова Плутарха про обмеженість Піппа питаннями виключно військовими. Як і характерно для всіх військових, Піпп писав коротко та малопривабливо для античного читача, що звик до красивої форми. <Афіней Механік такий підхід критикує, зокрема підтримує над Іократом, який писав свої поради щодо війни з Афінами так довго,

⁷⁷ Афіней Механік. *Машини*, р. 5–6 (Wescher).

⁷⁸ Там само, р. 11 (Wescher).

⁷⁹ Там само, р. 5–6, 31.

⁸⁰ Там само, р. 5.

⁸¹ Там само, р. 5–6.

⁸² Афіней Механік. *Машини*, р. 31.

⁸³ Там само, р. 31.

⁸⁴ Там само, р. 5.

⁸⁵ Там само, р. 6.

що війна вже закінчилась⁸⁶.> Висновки щодо стилю написання Пірром трактату «Облога» проєктуємо на решту його творів.

Притому для еллінського читача основним критерієм якості твору слугував стиль. У випадку історичної праці достовірність слугувала лиш приємним бонусом. Значний матеріал стосовно тогочасного стану подій дає інша праця Діонісія Галіканаського, присвячена Квінту Елію Туберону, відведена характеру стилю Фуکیدіда. Перед критичним аналізом стилю Фуکیدіда, щоб краще прояснити відмінні риси та розкрити талант головного героя твору, Діонісій згадує інших істориків – фуکیدідових попередників та сучасників. Це Евгеон, Деїох, Евдем, Демокл, Гекатей, Акусилай, Харон, Мелесагор, Геланік, Дамаст, Ксеномед та Ксанф; «...в творах цих авторів зустрічаються приємні місця, а іноді – де більш, де менше – і краса, завдяки чому їх письмена і дійшли до нашого часу.»⁸⁷. «Батько історії» – саме такий, загальноприйнятий і на сьогодні, статус надав Геродоту Галікарнаському відомий античний політик та ритор Марк Туллій Цицерон⁸⁸ – «мав задум більш широкий та величний» якісно відрізнявся від більш ранніх авторів «мові своїй надавши переваг, яких позбавлені твори його попередників»⁸⁹. Саме цей фрагмент містить прекрасну та найбільш повну ілюстрацію відношення еллінів, а потім римлян до історії загалом. Античні історики писали свої твори з метою зберегти інформацію про події для нащадків, що прямим текстом говорять Геродот та Фуکیدід⁹⁰. Але для публіки цінність цих книг, їх популярність, від якої напряду залежали шанси на збереження, обмежувалась лиш стилістичними перевагами; зміст практично повністю ігнорувався. Це для сучасників Геродот є «батьком історії», а Фуکیدід першим «прагматичним істориком», тоді як для еллінів їхні праці є ідеальними зразками іонійського та аттичного діалектів.

У результаті стислий та прагматичний стиль викладу Пірра, позбавлений літературних прикрас, та вузькість тематики слугували головною причиною втрати його літературної спадщини, адже античний читач мало цікався подібними працями. Як аналог, можна згадати Єроніма Кардійського, фундаментальність та достовірність праці якого відзначають сучасні історики, проте твір втрачено через малий інтерес читачів через його стилістичні недоліки. Перефразовуючи Діонісія: «Ніхто не в силах дочитати Єроніма до кінця»⁹¹. <обігрується характеристика Діонісієм авторів, що ігнорували поєднання слів, зокрема, там названо Полібія>.

Таким чином, доступна джерельна база дозволяє ідентифікувати порівняно значний літературний спадок Пірра Аета. Це трактат «Тактика», книга «Пам'ятки» та трактат «Облога». Якщо існування трактату з тактики є беззаперечним, то до решти двох творів існують певні дискусії. Базуючись на озвучених вище фактах, їх аналізі та синтезі, робимо певні висновки. Зафіксовану в джерелах під титулом **ὑπομνήματα** працю варто вважати повноцінною публікацією у формі книги. З огляду на часові рамки життя Пірра, така книга носила форму сувою (βιβλίον, як позначення сувою зокрема, так і книги загалом = латинському *volumen* , як позначення сувою, адже класично твір як в одній, так і в декількох книгах позначали *liber* ; форма кодексу з'явилась з II ст. н. е., а масового поширення набула в період пізньої античності – раннього середньовіччя). Змістовий складник можна ідентифікувати як «мемуари», проте більш коректним буде вважати змістом книги опис війни Пірра з римлянами (ймовірно охоплюючи також експедицію на Сицилію); як мінімум, тільки така інформація фіксована у збережених фрагментах. Це підтверджується ототожненням Йосипом Флафієм терміна **ὑπομνήματα** з **commentarii** авторства Цезаря. Найбільш коректним перекладом українською мовою назви **ὑπομνήματα** слугує слово «Пам'ятки», багатозначність якого найбільш повно відповідає як

⁸⁶ Афіней Механік. *Машины*, р. 6

⁸⁷ Діонісій. *Фуکیدід*, 5.

⁸⁸ Цицерон. *Закони*, I.5.

⁸⁹ Діонісій. *Фуکیدід*, 5.

⁹⁰ Геродот. *Історія*, I.рг.; Фуکیدід. *Історія*, I.1.1.

⁹¹ Діонісій. *Поєднання слів*, 30.

вмісту, так і розумінням цього літературного твору в античність. Характерними рисами літературного дарування Пірра були стислість та предметність, а також концентрація на дуже вузькій тематиці військового мистецтва. З урахуванням відношення античного читача до літератури, оцінку її якості за стилем, а також повідомлення Плутарха про вузьку направленість інтересів це могло бути основною причиною втрати літературної спадщини Пірра. Притому вплив військової діяльності Пірра на розвиток античного військового мистецтва залишається беззаперечним, адже ряд стратегем з відповідних збірників напряму пов'язані з ім'ям видатного полководця; відповідна інформація явно черпалась авторами стратегем як з літературних творів самого Пірра, так і в описах інших авторів – свідків, учасників та/чи сучасників подій, чи ознайомих з творами авторства Пірра⁹².

Якщо в більш відомій історії, переданій Лівієм та Аппіаном, вигаданий Глабріоном⁹³, Ганнібал ставив Пірра як полководця на друге місце після Александра Македонського⁹⁴, то в менш відомій широкому загалу історії, переданій Павсанієм, карфагенянин Прокл, вважаючи Александра найвеличнішим за щастям та славою подвигів, проте як тактика та стратега ставив Пірра значно вище!⁹⁵.

Список використаних джерел та літератури

- Дройзен И. Г., 2011. *История эллинизма. История эллинов*. Москва.
- Казаров С. С., 2009. *История царя Пирра Эпирского*. Санкт-Петербург.
- Казаров С. С., 2001. Проблема «царских списков» царя Пирра. *Античность в современном измерении. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции 14–16 ноября 2001 г. К.*
- Нефёдкин А. К., 2010. Арриан: жизнь и творчество. В: *Арриан. Тактическое искусство*. Санкт-Петербург.
- Самохина Г. С., 2005. Новая монография о царе Пирре. *Исседон – ΙΣΣΕΔΩΝ: Альманах по древней истории и культуре*. Т. 3. Е.
- Bengtson H., 1969. *Griechische Geschichte*. München.
- Girard H. O., 1945. *Essai sur la composition des Vites de Plutarque*. Paris.
- Haug M., 1854. *Die Quellen Plutarchs in Lebensreibungen der Griechen*. Tübingen.
- Lévêque P., 1957. *Pyrrhos*. Paris.
- Muellemeister P., 1874. *De fontibus Pyrrhi Plutarchei*. Gottingue.
- Nenci G., 1953. *Pirro. Aspirazioni egemoniche ed equilibrio mediterraneo*. Torino.
- Niebuhr B. C., 1853. *Römische Geschichte. Berichtige Ausgabe in einem Band*. Berlin.
- Peter H., 1865. *Die Quellen Plutarchs in Biographien der Romer*. Halle.
- Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg.
- Wetzel K., 1876. *Die Quellen Plutarch's in Leben des Pyrrhos*. Leipzig.

Mykhailo Polishchuk

THE LITERARY HERITAGE OF PYRR AETUS

The purpose of the article with support on the preserved antique source base comprehensively analyze the literary activity of the hegemon of Epirus Union, the King of Molossian and Macedonia Pyrrhus Aetus (319–272 BC). Research methodology is based on the principles of his historicism of systematicity the scientific verification, author's objectivity, as well using general scientific methods for analyzing synthesis of generalization. The novelty of the study lies in the first attempt within the framework of historical science to introduce a comprehensive research study and analysis of the lost literary heritage of Pyrrhus Aetus; thoroughly analyzed usage of the term by ancient authors “ὀπομνήματα”, its correspondences in the Ukrainian language are defined, analyzed form and contend of works under the appropriate title. Particular attention is paid to the context the mention of Pyrrhus in the treatise Athenaeus Mechanicus.

⁹² Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6; Фронтин. *Військові хитрощі*, II.2.1, II.3.21, II.4.9, II.4.13, II.6.9, II.6.10, III.6.3, IV.1.3, IV.1.14, IV.1.18, IV.4.2.

⁹³ FHG III.5, Гай Ацилій Глабріон, F 6 [р. 98]

⁹⁴ Лівій. *Історія*, XXXV.14.5-12; Аппіан. *Історія*, XI.10.

⁹⁵ FHG IV.10, Прокл Карфагенський, F 2 [р.484] = Павсаній. *Еллада*, IV.35.3.

Conclusions. In the process of analyzing the course base, a significant literary heritage was identified. Pyrrhus Aetus which includes treatises “Tactics”, “Siege”, as well as book of memoirs that in the Hellenic tradition was called “ὀπομνήματα”. Determined what is recorded in the sources under the title “ὀπομνήματα”, labor should be positioned as full-fledged in the form of a book. Found that this book wore the shape of a scroll indicating its volume, which must be equivalent to the volume of the averages scroll of that time. By content this book is the closest to “commentarii” Roman military and political figure Gaius Iulius Caesarus, and performs the same ideological task. Revealed that the characteristic features of the literary style of Pyrrhus Aetus feast style is compressed and objectivity as well as concentration on the narrow subject of military art. Has been suggested that exactly is not inherent in ancient authors and is not inherent in the ancient reader objective selectivity from the literary heritage and writing style of Pyrrhus Aetus cased her loss.

Key words: Pyrrhus Aetus, Pyrrhus of Epirus, ὀπομνήματα, commentarii, Notes, memoirs, reminiscences, book.

References

- Drojzen I. G., 2011. *Istorija ellinizma. Istorija epigonov* [History of Hellenism. A history of epigones]. M.
- Kazarov S. S., 2009. *Istorija carja Pirra Epirskogo* [The History of King Pyrrhus of Epirus]. S.-P.
- Kazarov S. S., 2001. Problema «carskih spiskov» carja Pirra [The problem of King Pyrrhus’ “king lists”]. *Antichnost’ v sovremennom izmerenii. Tezisy dokladov Vserossijskoj nauchnoj konferencii 14–16 nojabrja 2001 g. K.*
- Nefjodkin A. K., 2010. Arrian: zhizn’ i tvorchestvo [Arrian: life and work]. In: *Arrian. Takticheskoe iskusstvo*. S-P.
- Samohina G. S., 2005. Novaja monografija o care Pirre [A new monograph on King Pyrrhus]. *Issedon – ΙΣΣΕΔΩΝ: Al’manah po drevnej istorii i kul’ture*. T. 3. E.
- Bengtson H., 1969. *Griechische Geschichte*. München. (In German).
- Girard H. O., 1945. *Essai sur la composition des Vîtes de Plutarque*. Paris. (In French).
- Haug M., 1854. *Die Quellen Plutarchs in Lebensreibungen der Griechen*. Tübingen. (In German).
- Lévêque P., 1957. *Pyrrhos*. Paris. (In French).
- Muellemeister P., 1874. *De fontibus Pyrrhi Plutarchei*. Gottingue. (In German).
- Nenci G., 1953. *Pirro. Aspirazioni egemoniche ed equilibrio mediterraneo*. Torino. (In Italian).
- Niebuhr B. C., 1853. *Römische Geschichte. Berichtige Ausgabe in einem Band*. Berlin. (In German).
- Peter H., 1865. *Die Quellen Plutarchs in Biographien der Romer*. Halle. (In German).
- Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg. (In German).
- Wetzel K., 1876. *Die Quellen Plutarch’s in Leben des Pyrrhos*. Leipzig. (In German).